

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра біології, здоров'я людини та фізичної терапії

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ВК23 МАНУАЛЬНА ТЕРАПІЯ

Спеціальність 227 Терапія та реабілітація

Освітня програма «Фізична терапія»

Психолого-природничий факультет

2025-2026 навчальний рік

Робоча програма навчальної дисципліни «Мануальна терапія» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності 227 Терапія та реабілітація освітньо-професійної програми «Фізична терапія».

Мова навчання: українська.

Розробник: Євген СЕРГАН, старший викладач кафедри біології, здоров'я людини та фізичної терапії

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри біології, здоров'я людини та фізичної терапії.

Протокол від 24 червня 2025 року №7.

Завідувач кафедри біології,
здоров'я людини та фізичної терапії



Інна СЯСЬКА

Робочу програму схвалено навчально-методичною комісією психолого-природничого факультету.

Протокол від «26» червня 2025 року № 5

Голова навчально-методичної комісії
психолого-природничого факультету



Ірина ТРОХИМЧУК

© Серган, 2025 рік

© Рівне, 2025 рік

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність,освітній рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів –3	Галузь знань: 22 «Охорона здоров'я»	Вибіркова	
Модулів –1	Спеціальність 227 «Терапія та реабілітація»	Рік підготовки	
Змістових модулів –2		3-й	
Індивідуальне науково дослідне завдання		Семестр	
Загальна кількість годин –90		5-й	
		Лекції	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2 самостійної роботи – 3	Освітній рівень: бакалаврський	14год.	
		Практичні, семінарські	
		-	
		Лабораторні	
		16 год.	
		Самостійна робота	
		60 год.	
		Індивідуальні завдання *за наявності	
		- 9 год.	
		Вид контролю: залік	
Передумови для вивчення дисципліни (Нормальна анатомія, Нормальна фізіологія, Патологічна анатомія, Патологічна фізіологія, Основи охорони праці та безпеки життєдіяльності, Загальна психологія, Основи медичних знань, Біомеханіка та клінічна кінезіологія)			

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Метою викладання навчальної дисципліни «Мануальна терапія» є формування у здобувачів вищої освіти цілісного уявлення про загальні основи та положення, форми і методи мануальної терапії, та практичного застосування мануальної терапії в комплексному лікуванні і реабілітації хворих.

Завданням навчальної дисципліни: сформувати у здобувачів вищої освіти комплекс знань щодо відновлення нормальної функції опорно-рухового апарату руками фахівця, що включає зняття болю та спазмів м'язів, корекцію положення хребців і суглобів, усунення функціональних блоків, покращення кровообігу та рухливості, а також відновлення біомеханіки тіла для позбавлення від багатьох захворювань хребта та суглобів, часто дозволяючи уникнути ліків чи операцій.

3. ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Відповідно до ОПП в результаті вивчення дисципліни «Мануальна терапія» у здобувачів вищої освіти мають бути сформовані відповідні компетентності:

Загальні компетентності:

ЗК 12. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності

СК 03. Здатність трактувати патологічні процеси та порушення і застосовувати для їх корекції придатні засоби фізичної терапії, ерготерапії.

СК 05. Здатність провадити безпечну для пацієнта/клієнта та практикуючого фахівця практичну діяльність з фізичної терапії, ерготерапії у травматології та ортопедії, неврології та нейрохірургії, кардіології та пульмонології, а також інших областях медицини.

СК 08. Здатність ефективно реалізовувати програму фізичної терапії.

СК 09. Здатність забезпечувати відповідність заходів фізичної терапії функціональним можливостям та потребам пацієнта/клієнта.

СК 11. Здатність адаптовувати свою поточну практичну діяльність до змінних умов.

Після закінчення вивчення навчальної дисципліни «Мануальна терапія» здобувач повинен оволодіти наступними програмними результатами навчання:

ПР 04. Застосовувати у професійній діяльності знання біологічних, медичних, педагогічних та психосоціальних аспектів фізичної терапії та ерготерапії.

ПР 09. Реалізувати індивідуальні програми фізичної терапії, ерготерапії.

ПР 10. Здійснювати заходи фізичної терапії для ліквідації або компенсації рухових порушень та активності.

ПР 13. Вміти обирати оптимальні форми, методи і прийоми, які б забезпечили шанобливе ставлення до пацієнта/клієнта, його безпеку/захист, комфорт та приватність

ПР 17. Оцінювати результати виконання програм фізичної терапії та ерготерапії, використовуючи відповідний інструментарій, та за потреби, модифікувати поточну діяльність

В результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач вищої освіти повинен знати:

- визначати ключові поняття мануальної медицини та її значення в системі медичної допомоги.;
- нейрогуморальні та нейрофізіологічні основи теорії мануальної медицини;
- діагностичні методи та різновиди мануальної терапії;
- застосування методик та методів мануальної терапії в комплексних програмах реабілітації

вміти:

- діагностувати патологію за допомогою мануальних методів;
- застосовувати методи мануальної терапії в комплексному лікуванні хворих для більш швидкого відновлення здоров'я, збереженні якості життя та попередження або ліквідації наслідків патологічного процесу

4. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Вступ. Мануальна терапія в системі фізичної реабілітації.

Тема 1. Загальні основи та положення мануальної терапії. Мануальна медицина в історичному аспекті. Сучасні уявлення про мануальну терапію, та її значення в системі медичної допомоги.

Тема 2. Анатомічні, біомеханічні і фізіологічні основи мануальної терапії. Біомеханіка, як теоретична база мануальної медицини. Людина – як біомеханічна система та її властивості. Структурні і функціональні особливості сенсорних систем. Нейрогуморальні основи теорії мануальної медицини. Нейрофізіологічні основи мануальної медицини. Закони

нейрофізіології. Уява про сегментарну іннервацію органів. Регуляція рухової діяльності людини.

Тема 3. Діагностичні методи мануальної терапії а також функціональна, рентгенологічна, МРТ, КТ діагностика в мануальній терапії. Загальні правила та принципи проведення мануальної діагностики. Алгоритм діагностики. Поняття та структура мануального діагнозу. Опитування, огляд хворого. Візуальна діагностика статичного та динамічного рухового стереотипу. Клінічний аналіз рухів пацієнта. Пальпаторна мануальна діагностика. Правила та методи пальпації, поверхнева та глибока пальпація. Активні та пасивні рухові тести. Рентгенологічна, МРТ, КТ діагностика в мануальній терапії.

Тема 4. Різновиди мануальної терапії. Види та принципи лікувального впливу . Технічні різновиди мануальної терапії. Застосування загальної та спеціальної техніки мануальної терапії.

Змістовий модуль 2. Застосування методик мануальної терапії в комплексних програмах фізичної терапії.

Тема 5. Сучасні розробки і методи мануальної терапії при ушкодженнях хребта. Сучасні розробки і методи мануальної терапії (МТ) при ушкодженнях хребта. Функціональна анатомія хребта, виявлення функціональної патології. Принципи мануальної терапії та масажу при ушкодженні хребта.

Тема 6. Методики мануальної терапії у дітей та підлітків. Методики лікувального масажу з елементами мануальної терапії у дітей та підлітків. Особливості аналітичної будови опорно-рухового апарату. Основні відомості про уроджений вивих стегна, уроджену м'язову кривошию та уроджену клишоногість. Відомості про підліткові відхилення у осанці. Оволодіння вмінням виконувати масаж та корекцію для усунення відхилень ОРА у дітей.

Тема 7. МТ при порушенні функцій суглобів. Мануальна терапія при порушенні функцій суглобів. Загальні відомості про порушення функцій суглобів. Клінічні прояви. Сучасні принципи лікування. Основні методики МТ для відновлення функцій суглобів..

Тема 8. Особливості травматизму у спортсменів. Сучасні методики МТ. Розгляд найбільш поширених видів травматизму в спорті. Класифікація ефективності використання МТ при спортивному травматизмі. МТ на різних етапах підготовки спортсменів.

Тема 9. Особливості методики МТ у інвалідів з ушкодженнями опорно-рухового апарату. Особливості методики МТ у інвалідів з ушкодженням опорно-рухового апарату. Причини набуття інвалідності. Категорії інвалідності. Значення МТ в загальній реабілітації. Особливості методики лікувального масажу після ампутації верхніх та нижніх кінцівок.

Тема 10. Особливості методики МТ при захворюваннях периферичної та центральної нервових систем. Особливості виникнення захворювань нервової системи. Особливості МТ при захворюванні нервової системи. МТ при невриті та невралгії. Особливості застосування МТ в комплексних програмах фізичної терапії при ДЦП.

Тема 11. Особливості методики МТ при захворюваннях органів травлення. Анатомічна характеристика органів травлення та їх захворювання. Застосування МТ в комплексному лікуванні хронічних захворювань. Особливості МТ при захворюваннях органів травлення.

Тема 12. Мануальна терапія в системі фізичної і медичної реабілітації, та реабілітації осіб які стали інвалідами під час проходження військової служби та осіб що постраждали під час військових дій. Клініко-фізіологічне обґрунтування застосування прийомів мануальної терапії при лікуванні та реабілітації осіб які стали інвалідами під час проходження військової служби та осіб що постраждали під час військових дій. Основні методичні підходи та особливості проведення, алгоритм застосування та оцінка ефективності мануальної терапії.

5. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с. р.		л	п	лаб	інд	с. р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Вступ. Мануальна терапія в системі фізичної реабілітації.												
Тема 1. Загальні основи та положення мануальної терапії.	5	1				4						
Тема 2. Анатомічні, біомеханічні і фізіологічні основи мануальної терапії.	5	1				4						
Тема 3. Діагностичні методи мануальної терапії а також функціональна, рентгенологічна, МРТ, КТ діагностика в мануальній терапії.	10	2		2		6						
Тема 4. Різновиди мануальної терапії.	10	2		2		6						
Разом за змістовним модулем 1	28	4		4		20						
Змістовий модуль 2. Застосування методик мануальної терапії в комплексних програмах фізичної реабілітації.												
Тема 5. Сучасні розробки і методи мануальної терапії при ушкодженнях хребта.	7	1		1		5						
Тема 6. Методики мануальної терапії у дітей та підлітків.	7	1		1		5						
Тема 7. МТ при порушенні функцій суглобів.	7	1		1		5						
Тема 8. Особливості травматизму у спортсменів.	7	1		1		5						
Тема 9. Особливості методики МТ у інвалідів з ушкодженнями опорно-рухового апарату.	8	1		2		5						
Тема 10. Особливості методики МТ при захворюваннях периферичної та центральної нервових систем.	8	1		2		5						
Тема 11. Особливості методики МТ при захворюваннях органів травлення.	9	2		2		5						
Тема 12. Мануальна	9	2		2		5						

терапія в системі фізичної і медичної реабілітації, та реабілітації осіб які стали інвалідами під час проходження військової служби та осіб що постраждали під час військових дій.												
Разом за змістовим модулем 2	62	10		12		40						
<i>Усього годин</i>	90	14		16		60						

6. Теми семінарських занять

Не передбачено

7. Теми практичних занять

Не передбачено

8. Теми лабораторних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Діагностичні методи мануальної терапії а також функціональна, рентгенологічна, МРТ, КТ діагностика в мануальній терапії.	2
2	Різновиди мануальної терапії.	2
3	Сучасні розробки і методи мануальної терапії при ушкодженнях хребта. Методики мануальної терапії у дітей та підлітків.	2
4	МТ при порушенні функцій суглобів. Особливості травматизму у спортсменів. Сучасні методики МТ.	2
5	Особливості методики МТ у інвалідів з ушкодженнями опорно-рухового апарату.	2
6	Особливості методики МТ при захворюваннях периферичної та центральної нервових систем.	2
7	Особливості методики МТ при захворюваннях органів травлення.	2
8	Мануальна терапія в системі фізичної і медичної реабілітації, та реабілітації осіб які стали інвалідами під час проходження військової служби та осіб що постраждали під час військових дій.	2
Разом		16

9. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Історія розвитку мануальної терапії. Роль мануальної терапії в сучасних принципах лікування.	4
2	Здійснення аналізу методик мануальної терапії в комплексних програмах фізичної терапії та ерготерапії у світі та в Україні.	4
3	Організація роботи фізичного терапевта мануальної терапії.	4
4	Покази та протипоказання для проведення мануальної терапії.	4
5	Диференціальна діагностика в практиці мануального терапевта.	4
6	Опрацювання теоретичних основ для застосування методик	4

	мануальної терапії.	
7	Дослідження інформаційних джерел стосовно принципів мануальної терапії при ушкодженнях хребта.	4
8	Вирішення кейсів (клінічних ситуацій) з обґрунтування застосування методик мануальної терапії при ушкодженнях хребта.	4
9	Вирішення кейсів (клінічних ситуацій) з обґрунтування застосування методик мануальної терапії при порушеннях постави, сколіозі, кіфосколіозі.	4
10	Анотування інформаційних джерел стосовно методик щодо оцінювання функціонування суглобів.	4
11	Вирішення кейсів (клінічних ситуацій) з застосування МТ при порушенні функцій суглобів у фізичній терапії.	4
12	Складання опорних конспектів з обґрунтуванням залучення методики МТ при травмах в ігрових видах спорту.	4
13	Складання опорних конспектів з обґрунтуванням залучення методики МТ при ампутації верхніх та нижніх кінцівок.	4
14	Вирішення кейсів (клінічних ситуацій) з обґрунтування застосування методик мануальної терапії при захворюванні Паркінсона.	4
15	Складання опорних конспектів з обґрунтуванням залучення методики МТ при виразковій хворобі шлунка та дванадцятипалої кишки.	4
Разом		60

10. Індивідуальні завдання.

Підготовка та презентація комплексу мануальних методів терапії в залежності від перенесеного захворювання та вікової групи пацієнта.

11. Методи навчання.

МН1 – словесний метод (лекція, дискусія, співбесіда тощо);

МН2 – практичний метод (лабораторні заняття);

МН3 – наочний метод (метод ілюстрацій і метод демонстрацій);

МН4 – робота з навчально-методичною літературою (конспектування, тезування, анотування, рецензування, складання реферату);

МН5 – відеометод у сполученні з новітніми інформаційними технологіями та комп'ютерними засобами навчання (дистанційні, мультимедійні, веб-орієнтовані тощо);

МН6 – самостійна робота (розв'язання завдань).

12. Методи оцінювання.

МО2 – усне або письмове опитування

МО3 - колоквиум,

МО4 – тестування;

МО7 – презентації результатів виконаних завдань;

МО9 – захист лабораторних робіт;

МО10 – залік

13. Засоби діагностики результатів навчання

- модульний контроль

- реферати, есе;

- колоквиуми;

- презентації результатів виконаних завдань та досліджень,

– залік

Види та методи навчання і оцінювання

Код компетентності (згідно ОПП)	Назва компетентності	Код програмного результату навчання	Назва програмного результату навчання	Методи навчання	Методи оцінювання результатів навчання
ЗК 12.	Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.	ПР 04.	Застосовувати у професійній діяльності знання біологічних, медичних, педагогічних та психосоціальних аспектів фізичної терапії та ерготерапії.	МН1 МН МН3 МН4 МН5 МН6	МО2 МО3 МО4 МО7 МО9 МО10
СК 03.	Здатність трактувати патологічні процеси та порушення і застосовувати для їх корекції придатні засоби фізичної терапії, ерготерапії.	ПР 04.	Застосовувати у професійній діяльності знання біологічних, медичних, педагогічних та психосоціальних аспектів фізичної терапії та ерготерапії.	МН1 МН МН3 МН4 МН5 МН6	МО2 МО3 МО4 МО7 МО9 МО10
СК 05.	Здатність провадити безпечну для пацієнта/клієнта та практикуючого фахівця практичну діяльність з фізичної терапії, ерготерапії у травматології та ортопедії, неврології та нейрохірургії, кардіології та	ПР 13.	Вміти обирати оптимальні форми, методи і прийоми, які б забезпечили шанобливе ставлення до пацієнта/клієнта, його безпеку/захист, комфорт та приватність	МН1 МН МН3 МН4 МН5 МН6	МО2 МО3 МО4 МО7 МО9 МО10

	пульмонології, а також інших областях медицини.				
СК 08.	Здатність ефективно реалізовувати програму фізичної терапії.	ПР 09.	Реалізувати індивідуальні програми фізичної терапії, ерготерапії.	МН1 МН МН3 МН4 МН5 МН6	МО2 МО3 МО4 МО7 МО9 МО10
		ПР 17.	Оцінювати результати виконання програм фізичної терапії та ерготерапії, використовуючи відповідний інструментарій, та за потреби, модифіковувати поточну діяльність	МН1 МН МН3 МН4 МН5 МН6	МО2 МО3 МО4 МО7 МО9 МО10
СК 09.	Здатність забезпечувати відповідність заходів фізичної терапії функціональним можливостям та потребам пацієнта/клієнта	ПР 10.	Здійснювати заходи фізичної терапії для ліквідації або компенсації рухових порушень та активності .	МН1 МН МН3 МН4 МН5 МН6	МО2 МО3 МО4 МО7 МО9 МО10
		ПР 13.	Вміти обирати оптимальні форми, методи і прийоми, які б забезпечили шанобливе ставлення до пацієнта/клієнта, його безпеку/захист, комфорт та приватність	МН1 МН МН3 МН4 МН5 МН6	МО2 МО3 МО4 МО7 МО9 МО10
СК 11.	Здатність адаптовувати	ПР 09.	Реалізувати індивідуальні	МН1 МН	МО2 МО3

	свою поточну практичну діяльність до змінних умов.		програми фізичної терапії, ерготерапії.	МН3 МН4 МН5 МН6	МО4 МО7 МО9 МО10
		ПР 17.	Оцінювати результати виконання програм фізичної терапії та ерготерапії, використовуючи відповідний інструментарій, та за потреби, модифікувати поточну діяльність	МН1 МН МН3 МН4 МН5 МН6	МО2 МО3 МО4 МО7 МО9 МО10

14. Критерії оцінювання результатів навчання.

Суми балів за 100-бальною шкалою	Оцінка в ЄКТС	Значення оцінки ЄКТС	Критерії оцінювання	Рівень компетентності	Оцінка за національною шкалою	
					екзамен	залік
90-100	A	відмінно	здобувач вищої освіти виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно здобувати знання, без допомоги викладача знаходить і опрацьовує необхідну інформацію, вміє використовувати набуті знання і вміння для прийняття рішень у нестандартних ситуаціях, переконливо аргументує відповіді, самостійно розкриває власні здібності	Високий (творчий)	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	здобувач вищої освіти вільно володіє теоретичним матеріалом, застосовує його на практиці, вільно розв'язує вправи і задачі у стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, кількість яких незначна	Достатній (конструктивно-варіативний)	добре	
74-81	C	добре	здобувач вищої освіти вміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача, загалом самостійно застосовувати її на практиці; контролювати власну діяльність; виправляти помилки, з-поміж яких є суттєві, добирати			

			аргументи для підтвердження думок			
64-73	D	задовільно	здобувач вищої освіти відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень, за допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, виправляти помилки, з-поміж яких є значна кількість суттєвих	Середній (репродуктивний)	задовільно	
60-63	E	задовільно	здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні			
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання семестрового контролю	здобувач вищої освіти володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу	Низький (рецептивно-продуктивний)	незадовільно	не зараховано
1-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	здобувач вищої освіти володіє матеріалом на рівні елементарного розпізнання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів			

15. Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти

Змістовний модуль 1				Змістовний модуль 2								Модульний контроль	Разом
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10	T11	T12		
6	6	6	6	8	8	8	8	8	8	8	8	12	100

16. Методичне забезпечення

Методичне забезпечення дисципліни представлено в системі Moodle та складається:

- Робоча програма навчальної дисципліни, силабус.
- Опорний конспект лекцій.
- Матеріали для лабораторних занять.
- Завдання до самостійної роботи.
- Завдання для здійснення модульного і підсумкового контролю знань.

17. Питання для підготовки до підсумкового контролю

1. Основні історичні стани розвитку ММ.
2. Мета та задачі ММ. Види ММ.
3. Актуальність та соціально – економічне значення ММ. Сучасні вимоги школи ММ.
4. Вимоги до організації лікувального процесу в ММ.
5. Структурні та функціональні особливості сенсорних систем людини.
6. Нервово – гуморальні основи дії ММ.
7. Фізіологічні, анатомічні та біохімічні засади мануальної медицини.
8. Основні лікувальні ефекти ММ.
9. Основні види методів мануальної медицини.
10. Показання та протипоказання до ММ.

11. Суть та специфіка теоретичного обґрунтування ММ. Біомеханіка людини.
12. Етнологія, патогенез, саногенез нейрон-ортопедичної патології.
13. Анатомо – фізіологічні та біохімічні особливості різних відділів опорно – рухового апарату людини.
14. Сучасні уявлення про функціональні блокади ПДС, м'язовий дисбаланс.
15. Сучасні уявлення про розвиток рухового стереотипу та його види.
16. Основні властивості тригерних зон та їх функціональне значення.
17. Загальні уяви про сегментарну іннервацію органів, феномен зон Захар'їна – Теда.
18. Загальні правила проведення лікувального сеансу методами ММ.
19. Загальні принципи діагностики нейрон-ортопедичної патології.
20. Рентгенодіагностичні ознаки дистрофічного процесу в опорно-руховому апараті, та їх значення клінічній практиці.
21. Вплив порушень рухового стереотипу на хребетний стовп та рухові сегменти.
22. Класифікація вертеброгенної (нейрон-ортопедичної) патології.
23. Спеціальна мануальна діагностика при біомеханічних порушеннях.
24. Можливі реакції та ускладнення при ММ та їх профілактика.
25. Методика м'яко-тканиної техніки в ММ.
26. Методики ЛФК в ММ.
27. Застосування постізометричної релаксації м'язів.
28. Оптимізація режиму статико – динамічних навантажень на хребетний стовп та суглоби.
29. Основні принципи застосування різних методів ММ в комплексному лікуванні хворих різного профілю.
30. Комплексне застосування методів ММ разом з іншими методами народної медицини , (апі-, дієто-, фіто-, бальнеотерапії).

18. Рекомендована література (основна, допоміжна)

Основна література

- 1.Вакуленко Л.О., Клапчука В.В. Основи реабілітації, фізичної терапії, ерготерапії: підручник. Тернопіль: ТДМУ, 2019.372 с.
- 2.Відновлювальні засоби працездатності у фізичній культурі і спорті : Підручник. Чернівці: Книги –ХХІ, 2009. – 432 с
- 3.Філак Я.Ф., Філак Ф.Г. Масаж і нетрадиційний масаж: підручник. Ужгород: ФОП Сабов А.М.. 2015.336 с
- 4.Руденко Р. Є. Масаж : навч. посіб. Львів : Сплайн, 2013. – 304 с. ISBN 978-966-2328-51-6
- 5.Яровий В.К. Клінічна мануальна медицина. Навчальний посібник. - Вінниця: Нова Книга, 2008. 320 с.

Додаткова

1. Марченко О. К. Фізична реабілітація хворих із травмами й захворюваннями нервової системи: [навчальний посібник].Київ : Олімпійська література, 2006. 196 с.
2. Сергєєв В.М. Народні методи оздоровлення / популярні оздоровчі системи. Методичні вказівки. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 72с.
3. Сергєєв В.М. Нетрадиційні методи оздоровлення. Методичні рекомендації . Луцьк.- Вежа-Друк. 2018. 83с.
4. Єфіменко П. Б. Техніка та методика класичного масажу : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів]. 2- е вид., перероб. й доп. Харків : ХНАДУ, 2013. 296 с.
5. First Aid Manual. The Step-by-Step Guide For Everyone (Irish edition). :DK (Dorling Kindersley). 2017. 288с.

6. Keer R. Hypermobility syndrome: Recognition and management for physiotherapists / Keer R., Grahame R. Harley Street, 2003. 234 p.

18. Інформаційні (інтернет) ресурси

1. Наукова бібліотека РДГУ <http://library.rshu.edu.ua/>
2. Сайт Українського товариства фізичної та реабілітаційної медицини:
<http://www.utfrm.com.ua/>
3. Сайт Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>